

ԱՐՓԻՆԵ ԶԱՆԹԻԿՅԱՆ
«Էջմիածին» ամսագիր

Ս. ՀՈՎՀԱՆ Ա. ՄԱՆՂԱԿՈՒՆՈՒ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ ՄԵԿԻ ՀՈՒՐՉ

Պատմության տարբեր հանգրվաններում ավանդական Եկեղեցիների միջև ծագած դավանաբանական կամ ծիսական հարցերի քննարկման եւ լուծման համար ծավալվում են բանավեճեր, հրավիրվում տեղական ու տիեզերական ժողովներ: Դ. դարասկզբին առաջանում է Սուրբ Ծննդյան եւ Աստվածահայտնության տոների կատարման հնավանդ կարգին (միասին՝ հունվարի 6-ին կամ անջատ տոնակատարելու) առնչվող խնդիրը¹, որի վերաբերյալ առկա էին տարբեր տեսակետներ: Տեսակետներից մեկի համաձայն՝ Հռոմի Եկեղեցին այս որոշմամբ, ամենայն հավանականությամբ, նպատակ է ունեցել Արեւի աստված Միթրայի² ժողովրդականություն վայելող ու մեծ տարածում գտած տոնակատարությունը, որը նշվում էր դեկտեմբերի 25-ին, հակադրել արդարության Արեգակի՝ Քրիստոսի ծնունդը: Այս մասին վկայություններ են պահպանվել նաեւ հայ մատենագրության մեջ³: Հստ մեկ այլ տեսակետի՝ Փրկչի ծնունդը դեկտեմբերի 25-ին տոնակատարելու նոր կարգի ընդունումը պայմանավորված էր Սուրբ Կույսի հղացման օրը եւ Քրիստոսի ծննդյան ամսաթիվը հաշվելու եղանակների տարբերությամբ⁴:

¹ Տե՛ս ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊՍ. ՏԷՐ-ՄԿՐՏՁԵԱՆ, Աստուածայայտնութեան տօնի ճիշդ օրը՝ ըստ պատմութեան, «Երկերի ժողովածու», պրակ Ա., «Արարատի ժառանգութիւնը», Դ., Ս. Էջմիածին, 2008, էջ 235—243. ԵԶՆԻԿ ՔԷՆ. (այժմ՝ արքեպս.) ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, Քրիստոսի Ծննդյան տօնը հունվարի 6-ին տոնելու Հայ Եկեղեցու ավանդությունը, «Էջմիածին» ամսագիր, Զ., 1986, էջ 23—30. ՇԱՌՆՈՒ, Աստուածայայտնութեան տօնը Երուսաղէմում Դ. եւ Ե. դարերում՝ ըստ Երուսաղէմի հայկական ճաշոց գրքի, «Գանձասար» աստուածաբանական հանդէս, Զ., 1996, էջ 160—180:

² Միթրայի պաշտամունքը լայն տարածում էր գտել հռոմեացի զինվորականների շրջանում: Հնագետներից ոմանց կարծիքով՝ Միթրան հնդեւրոպական դիցարանի աստված էր. տե՛ս <https://www.britannica.com/story/why-is-christmas-in-december> (19.03.2022):

³ Տե՛ս «Տեառն Ստեփաննոսի Սրենեաց նախագահ արհի եպիսկոպոսի՝ Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաբնական», Կոստանդնուպոլիս, 1756, էջ 121:

⁴ Համաձայն մատենագրական տեղեկությունների՝ հիմնվելով Աստվածաշունչ մատյանի վկայությունների վրա՝ սկզբում որոշվել է Հովհաննես Մկրտչի մօր՝ Եղիսաբեթի,

Արդեն 336 թ. Հռոմի Եկեղեցին նոր որոշում է ընդունում, այն է՝ Սուրբ Ծնունդը հունվարի 6-ի փոխարեն նշել դեկտեմբերի 25-ին⁵։ Ավելի ուշ՝ Դ. դարավերջին, Ասորիքում, ապա Ե. դարակեսին գրեթե ողջ Արեւելքում (Ալեքսանդրիա, Անտիոք, Կ. Պոլիս) Սուրբ Ծննդյան տոնը փոխադրվում է դեկտեմբերի 25-ին, իսկ Աստվածահայտնությունը նշվում է հունվարի 6-ին։ Ալեքսանդրիայի Եկեղեցին այս նոր կարգն ընդունում է Կյուրեղ Ալեքսանդրացու օրոք՝ շուրջ 433 թվականին⁶, իսկ Երուսաղեմի Եկեղեցին մինչեւ 549 թ. շարունակում է Սուրբ Ծնունդն ու Աստվածահայտնությունը նշել հունվարի 6-ին⁷։ Հայոց Եկեղեցին հավատարիմ է մնում հնագույն ավանդույթյանը՝ անփոփոխ եւ հաստատուն պահելով առաքյալներից Ժառանգած⁸ նախնական կարգը։

Վերոնշյալ խնդրի, Հայ ու Հռոմի Եկեղեցիների միջեւ դրա շուրջ ծավալված երկարատեւ պայքարի վերաբերյալ բազմաթիվ աշխատություններ եւ ուսումնասիրություններ են գրվել, նշանավոր մասնագետներ են անդրադարձել սույն հարցին, իրենց դիտարկումներն ու տեսակետները ներկայացրել։ Ուստի, մեր նպատակն ամենեւին էլ այս խնդրի կրկին վերհանումն ու քննարկումը չէ, այլ՝ Ե. դարում Հայոց մեջ տոնակատարման հնագույն ավանդույթի խախտման որոշակի հանգամանքների բացահայտումն ու պարզաբանումը։

Ինչպես հայտնի է, հայոց եկեղեցական տոնական տարվա սկիզբ են ընդունվում Քրիստոսի Ծննդյան եւ Հայտնության տոները, որոնք մեր Եկեղեցին, հավատարիմ մնալով հնագույն ավանդույթյանը, մինչեւ Սա-

ապա նրանից վեց ամիս հետո՝ Սուրբ Կույսի հղացման օրը, որից էլ ինն ամիս հաշվելով (համաձայն Անանիա Շիրակացու՝ «ըստ տասնամեակ աւուրց անդրանկածնութեանն»)՝ ստացել են Փրկչի ծննդյան ամսաթիվը. այս մասին տես «Կոմիտասի Հայոց կաթողիկոսի եւ Պիոսի արշիպատրիարքի հարցաքննութիւն եւ վիճաբանութիւն վասն հաւատոյ եւ կարգաց Եկեղեցւոյ եւ վասն տնաւրէնութեան Բանին», «Մատենագիրք Հայոց», է. դար, հտ. Դ., Անթիլիաս-Լիբանան, 2005, էջ 314–315. «Անանիայի Շիրակայնոյ համարողի ասացեալ ի Յայտնութիւն Տեառն եւ Փրկչին մերոյ» ճառը, «Մատենագիրք Հայոց», է. դար, հտ. Դ., Անթիլիաս-Լիբանան, 2005, էջ 674–675։

⁵ Այս մասին է վկայում Հռոմի Եկեղեցու Ֆիլոկալյան օրացույցը՝ գրված 354 թվականին. տե՛ս «The Oxford Dictionary of the Christian Church», ed. by F. L. Gross and E. A. Livingstone, Oxford, 1974, էջ 280–284։

⁶ Տե՛ս PAULI EMESANI, Homiliae, “Patrologiae Graecae” (այսուհետեւ՝ PG), t. LXXVII, ed. J. P. Migne, Imprimerie Catholique, Paris, 1859, սյուն. 1433։

⁷ Տե՛ս “Topographia Christiana, sive Christianorum opinio de mundo”, PG, t. LXXXVIII, ed. J. P. Migne, Imprimerie Catholique, Paris, 1864, սյուն. 197–200։

⁸ Այս մասին է վկայում «Վարդապետութիւն առաքելոց» կանոնախումբը. տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», հտ. Ա., աշխ.՝ Վ. Հակոբյանի, Երեւան, 1964, էջ 18–66։

հակ Ա. Պարթեւ հայրապետի (387–439 թթ.) մահը նշում էր միասին՝ հունվարի 6-ին: «Կանոնք ընթերցուածոց»-ը եւ Անդրեասի 200-ամյա Տոմար-տոնացույցը հաստատում են այս իրողությունը⁹:

Հայոց եկեղեցու հայրերը տարբեր ժամանակներում եւ տարաբնույթ գրվածքներով՝ նամակ-ուղերձներով, հակաճառություն-պատասխաններով, հիմնավորել են, որ Հակոբոս Տյառնեղբայրն է հաստատել Սուրբ Ծնունդն ու Աստվածահայտնությունը միասին՝ հունվարի 6-ին տոնակատարելու կարգը, որը հետագայում վերահաստատել են Անդրեաս Բյուզանդացին, Մակար Ա. Երուսաղեմացին եւ Կյուրեղ Ա. Երուսաղեմացին: Այսու, Հայոց եկեղեցին, ժառանգելով առաքելահաստատ ավանդույթը, անխախտորեն պահպանել է այն¹⁰:

Ըստ Ռ. Վարդանյանի՝ տոմարական անառարկելի զուգահեռներով, ժամանակակիցների մատենագրական վկայությամբ, ինչպես նաեւ հետագա ավանդությամբ հիմնավորվում է, որ Սահակ Ա. Պարթեւը 420-ական թվականների սկզբին Երուսաղեմի տոնացույցը հունարենից թարգմանում է հայերեն եւ մասնակի խմբագրում՝ դարձնելով այն համակովկասյան քրիստոնեական տոնացույց: Հայոց հայրապետը խմբագրում է Սուրբ Ծննդյան եւ Աստվածահայտնության կանոնը՝ հունվարի 6-ը դարձնելով հայոց եկեղեցական տարվա սկիզբը¹¹:

⁹ «Կանոնք ընթերցուածոց»-ը եւ Անդրեասի 200-ամյա Տոմար-տոնացույցը հայոց եկեղեցական տարվա հիմքերն են: Ռ. Վարդանյանը համոզիչ փաստերով հիմնավորում է, որ Սահակ Ա. Պարթեւի հրահանգով Հովսեփ Պաղնացին ու Եզնիկ Կողբացին 429 թ. կամ մինչեւ 435 թ. հունարենից հայերեն են թարգմանում նաեւ Անդրեաս Բյուզանդացու ժամանակագրությունը եւ 200-ամյա Տոնացույցը կամ Զատկացուցակը. տե՛ս Ռ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ, Հայոց տոնացույցը (4–18-րդ դդ.), Աստվածաբանության ֆակուլտետի մատենաշար 2, Երեւան, 1999, էջ 81: Ըստ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի՝ Անդրեասի 200-ամյա Տոնացույցը հայերեն է թարգմանվել ասորերենից, որի հայերեն բնագիրը, սակայն, ամբողջությամբ չի պահպանվել. տե՛ս Լ. ԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, Сиро-армянские литературные связи в IV–V вв. (Роль сирийской культуры в формировании древнеармянской словестности), Автореферат: Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук, Ленинград, 1986, էջ 11–17:

¹⁰ Այս մասին մանրամասն տե՛ս «Թուղթ երանելուն Պողոսի Տարօնացույ յաղթող ախոյեան վարդապետի ընդդէմ Թէոփիստեայ Հօռոմ փիլիսոփային», Կ. Պոլիս, 1752, էջ 213–214. «Տեառն Ստեփաննոսի Սիւնեաց նախագահ արհի եպիսկոպոսի՝ Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաբնակաց», էջ 123–124. «Յովհաննու Հայոց կաթողիկոսի ի Յայտնութիւն Քրիստոսի» (Յովհաննէս Բ. Գաբելեան 557–574 թթ.), «Մատենագիրք Հայոց», Զ. դար, հտ. Գ., Անթիլիաս–Լիբանան, 2004, էջ 455. «Կոմիտասի Հայոց կաթողիկոսի եւ Պրոռոսի արշիպատրիարքի հարցաքննութիւն եւ վիճաբանութիւն վասն հաւատոյ եւ կարգաց եկեղեցւոյ եւ վասն տնարէնութեան Բանին», «Մատենագիրք Հայոց», է. դար, հտ. Գ., Անթիլիաս–Լիբանան, 2005, էջ 314. «Գիրք հարցմանց Գրիգորի Տաթեւացուն», Կ. Պոլիս, 1829, էջ 482–485 եւ այլն:

¹¹ Տե՛ս Ռ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ, Հայոց տոնացույցը (4–8-րդ դդ.), էջ 31–32: Սահակ Ա. Պարթեւի թարգմանած ու խմբագրած (ըստ Շառլ Ռենուի 417–439 թթ., իսկ Ռ. Վարդանյանի տեսակետի

Այսպես՝ *էւ Սահակ Պարթեւի (387—439 թթ.)* թարգմանած ու խմբագրած «Կանոնք ընթերցուածոց»-ը, *էւ Անդրեասի 200-ամյա Տոմար-տոնացուցը*, որոնցով հայոց տոնական տարվա հիմքերն էին հաստատվում, հրահանգում են Քրիստոսի Ծննդյան ու Հայտնության տոները նշել միասին՝ հունվարի 6-ին:

«Վարդապետութիւն առաքելոց» կանոնախմբի հայերեն թարգմանության Զ. («Կանոնագիրք Հայոց»-ում՝ է.) կանոնը հաստատում է. «Կարգեցին առաքելալն եւ եղին հաստատութեամբ, թէ եղիցի տաւն Ծննդեան եւ Յայտնութեանն Տեառն եւ Փրկչին մերոյ, որ է զլուսն եւ սկիզբն տաւնից եկեղեցւոյ, որ աւր Զ. յունուարի ամսոյ, ըստ յունարէն թուոյ...»¹²: Այսինքն՝ նշալ կանոնը եւս հրահանգում է Սուրբ Ծնունդն ու Աստվածահայտնությունը տոնախմբել միասին՝ հունվարի 6-ին: Իսկ Մխիթար Գոշը հիշատակում է. «....զի մի էր խորհուրդ անախտ ծննդեանն եւ մկրտութեանն, վասն այն ի միասին եղին առաքելալն»¹³:

Ընդհանրական եկեղեցու հայրերի վկայությունները եւս հաստատում են, որ մինչեւ Դ. դար Սուրբ Ծնունդն ու Աստվածահայտնությունը տոնվում էին հունվարի 6-ին: Այսպես՝ Կղեմես Ալեքսանդրացին հունվարի 6-ը հիշատակում է որպես Հիսուս Քրիստոսի ծննդյան եւ մկրտության տոնի օր¹⁴: Ալեքսանդրիայի աստվածաբանական դպրոցի մեկ այլ նշանավոր ներկայացուցիչ Որոգինեսը հայտնում է, որ Տիրոջ մկրտությունը, համաձայն հնագույն վկայությունների, տեղի էր ունենում հունվարի 5-ին՝ Սուրբ Ծննդյան տոնից անմիջապես հետո¹⁵: Նա հիշատակում է

համաձայն՝ 420—423 թթ. միջեւ ընկած ժամանակահատվածում) «Կանոնք ընթերցուածոց»-ը Ե. դարի 80-ական թվականներին խմբագրում է Հովհան Ա. Մանդակունին (2-րդ խմբ.), Զ. դարավերջին կամ է. դարասկզբին (3-րդ խմբ.)՝ Կոմիտաս Ա. Աղցեցին (615—628 թթ.), եւ Ը. դարում՝ մոտ 719—728 թթ. (4-րդ խմբ.)՝ Հովհաննես Գ. Օձնեցին (717—728 թթ.): 4-րդ խմբագրության մեջ կատարվել են սկզբունքային փոփոխություններ. տեւս Ռ. ՎԱՐԳԱՆՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 105. նաեւ ՇԱՐԼ ԲԵՆՈՒ, «Ժառոց» գրքի ծագումն ու զարգացումը, ՊՐՂ, թ. 2 (117), 1987, էջ 28—45:

¹² «Կանոնագիրք Հայոց», հտ. Ա., աշխ.՝ Վ. Հակոբյանի, Երեւան, 1964, էջ 32: Վերոնշյալ կանոնախումբն ունի ասորական ծագում. ասորերեն բնագրի հայերեն թարգմանությունը տեւս Հ. Յ. ՏԱՇԵԱՆ, Վարդապետութիւն առաքելոց, Վիեննա, 1896. նաեւ «Սահմանք եւ կանոնք զոր եղին աշակերտքն Քրիստոսի եկեղեցւոյ սրբոյ յետ վերանալոյ Տեառն», «Մատենագիրք Հայոց», Ը. դար, հտ. է., Անթիլիաս—Լիբանան, 2007, էջ 203:

¹³ «Թուղթ Մխիթար վարդապետին, որ Գոշն կոչիր», «Արարատ», 1900, էջ 567:

¹⁴ ՏԵՍ CLEMENTIS ALEXANDRINI, Stromatum, Lib. I, XXI, PG, t. VIII, ed. J. P. Migne, Imprimerie Catholique, Paris, 1857, սյուն. 886—887:

¹⁵ ՏԵՍ ORIGENIS, Homiliae in Ezechielem I, PG, t. XIII, ed. J. P. Migne, Paris, 1862, սյուն. 673:

միայն տոնի ամսաթիվը, սակայն վերջինիս կատարման արարողակարգի վերաբերյալ տեղեկություններ չի հաղորդում:

Եփրեմ Ասորու «Մեկնութիւն Աւետարանի համաբարբառ....»-ը¹⁶ վկայում է. «....եւ ծնաւ նա (Քրիստոս)՝ որ օր վեց էր Քաղոց (այսինքն՝ յունուար) ամսոյ ըստ յունարէն թուոյ, ի ժամանակի՝ յորժամ սկիզբն առնէ յաղթել յուսաւորն....»¹⁷:

Եպիփան Կիպրացին, նկարագրելով Սուրբ Ծննդյան տոնին նախորդող գիշերը կատարվող արարողությունները, հունվարի 6-ը հիշատակում է իբրեւ այս տոնի ամսաթիվ¹⁸:

Նյութը չծանրաբեռնելու համար չենք ներկայացնում հայրաբանական բոլոր վկայությունները Սուրբ Ծնունդի եւ Աստվածահայտնության վերաբերյալ, քանզի մեր խնդիրն այլ է:

Ինչպես արդեն նշեցինք, Քրիստոսի ծնունդն ու մկրտությունը միասին՝ հունվարի 6-ին տոնելու կարգը, համաձայն վավերագրերի, հաստատում է Սահակ Ա. Պարթեւը: Հայոց հայրապետի մահից՝ 439 թ. հետո Սուրբ Ծնունդն ու Աստվածահայտնությունը միասին՝ հունվարի 6-ին տոնելու ավանդույթը որոշակի ժամանակով խախտվում է Հայոց աշխարհում, եւ տոնական երկու օր է սահմանվում՝ Սուրբ Ծնունդը նշվում է դեկտեմբերի 25-ին, իսկ Հայտնությունը՝ հունվարի 6-ին: Եւ այսպես շարունակվում է մինչեւ Հովհան Ա. Մանդակունու (478—490 թթ.) հատուկ կարգադրությունը: Նա վերականգնում է նախնական կարգը, որը մի կարճ ժամանակահատված ուղղակիորեն խախտվել էր: Ուստի, մեր հիմնական խնդիրը պարզելն է, թե հայ իրականության մեջ երբ եւ ինչպիսի հանգամանքներում է խախտվել առաքելահաստատ ավանդույթը:

Այս առումով ուշագրավ է նաեւ Անանիա Շիրակացու վկայությունը¹⁹: Նշանավոր տոմարագետը, խոսելով Սուրբ Ծնունդն ու Աստվածա-

¹⁶ Հստ Ռ. Վարդանյանի՝ Եփրեմ Ասորու «Մեկնութիւն Աւետարանի համաբարբառ....»-ը ասորերենից հայերեն եւ թարգմանել եզնիկ Կողբացին կամ Հովսեփ Պաղնացին՝ 416—419 թվականներին. տե՛ս Ռ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ, Հայոց տոմարական եղանակը. թարգմանական բնագրերի ժամանակը, Երեւան, 1993, էջ 13—15:

¹⁷ «Մեկնութիւն Աւետարանի համաբարբառ զոր արարեալ է տեառն Եփրեմի Խորին Ասորւոյ», «Սրբոյն Եփրեմի մատենագրութիւնք», հտ. Բ., ի Վենետիկ, 1836, էջ 19. տե՛ս Ռ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ, Հայոց տոնացույցը (4—18-րդ դդ.), էջ 95:

¹⁸ Տե՛ս S. P. N. EPIPHANII, Adversus Octogina Haereses LI, Lib. II, PG, t. XLI, ed. J. P. Migne, Paris, 1863, սյուն. 935—936, 939—940:

¹⁹ Տե՛ս «Անանիայի Շիրակայնոյ համարողի ասացեալ ի Յայտնութիւն Տեառն եւ Փրկչին մերոյ» ճառը, «Մատենագիրք Հայոց», է. դար, հտ. Դ., Անթիլիաս—Լիբանան, 2005. հմմտ.

հայտնությունը միասին թե անջատ տոնակատարելու մասին, գրում է. «...հետեւեցում սրբոց առաքելոցն եւ երանելեաց հարցն որք ի Նիկիայ, եւ մերոց վարդապետացն: Քանզի ոչ եթէ չեհաս²⁰ ի նոսա, եւ վասն այնր չ(ը) նկալան, այլ յառաջ քան զբազում ժամանակս եւ մերս եկն յաշխարհ. եւ ընկալեալ եղև որպէս յանգէտ եղելոց նշմարտութեանն. եւ հարուստ ամս ձգեալ²¹ մինչեւ ցերանելին Յոհան կաթողիկոսն, որ ազգաւ Մանդակունի էր. եւ ապա նորա ի խնդիր եղեալ նշմարտութեանն եւ քննեալ եւ հասու լեալ՝ թողոյ հրամայէ. յետ որոյ եւ մեք հետեւեցում»²²: Այսպիսով՝ Անանիա Շիրակացին եւս հաստատում է, որ Հայոց մեջ նախնական կարգը որոշ ժամանակով խախտվում է, ապա սույն խնդիրը կարգավորվում է Հովհան Ա. Մանդակունու նախաձեռնությամբ:

Մխիթարյան հայրերից Բարսեղ վրդ. Սարգիսյանը վերոնշյալ խնդրի առնչությամբ վկայաբերում է 1345 թ. գրված «Մաշտոց»-ի վերջում գետեղված «Շարագրութիւն հայրապետացն Հայոց» հիշատակարանը²³, ըստ որի՝ ենթադրում է, որ Հայոց եկեղեցու հնավանդ՝ Սուրբ Ծնունդն ու Աստվածահայտնությունը միասին՝ հունվարի 6-ին տոնելու կարգը խախտվել է 437—438 թթ.: Սա, ըստ մխիթարյան վարդապետի, այն ժամանակահատվածն է, երբ Ս. Սահակ Պարթեւն աքսորյալ էր Արտազ (կամ Արտավազ)²⁴ գավառում, իսկ Սուրմակ Մանազկերտցին, որը, պատմիչների բնորոշմամբ, մի փառամոլ երեց էր²⁵, ապօրինաբար զավթել էր հայրապետական գահը: Սակայն գիտենք, որ Սուրմակ երեցը²⁶ հայոց

«Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը», աշխ.՝ Ա. Աբրահամյանի, Երեւան, 1944:

²⁰ Նկատի ունի առանձին տոնելու ավանդույթը:

²¹ Խոսքը Սուրբ Ծնունդը գեկտեմբերի 25-ին, իսկ Աստվածահայտնությունը հունվարի 6-ին տոնելու մասին է:

²² «Անանիայի Շիրակացունց համարողի ասացեալ ի Յայտնութիւն Տեառն եւ Փրկչին մերոյ», «Մատենագիրք Հայոց», Է. դար, հտ. Դ., էջ 674:

²³ Տե՛ս ԲԱՐՍԵՂ ՎՐԴ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, Քննադատութիւն Յովհան Մանդակունուց եւ իւր երկասիրութեանց վրայ, Վենետիկ, 1895, էջ 26:

²⁴ Գավառ Մեծ Հայքի Վասպուրական աշխարհում. տե՛ս «Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», կազմ.՝ Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, հտ. Ա., Երեւան, 1986, էջ 489:

²⁵ Տե՛ս ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Հայոց պատմութիւն, «Մատենագիրք Հայոց», Ե. դար, հտ. Բ., Անթիլիիս—Լիբանան, 2003, գիրք Գ., գլ. ԿԳ., էջ 2102—2013. նաեւ՝ «Ղազարայ Փարպեցուց Պատմութիւն Հայոց. Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան» (այսուհետեւ՝ ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻ, Հայոց պատմութիւն), գիտաքնն. բնագ.՝ Գ. Տէր-Մկրտչեանի եւ Ստ. Մախասեանցի, աշխ. թարգմ. եւ ծանոթ.՝ Բ. Ուլուբաբեանի, Երեւան, 1982, ժԵ., 58:

²⁶ Մեկ տարի անց՝ 429 թ., նրան փոխարինել է Բրքիշոյ Ասորին, ապա՝ Շամուելը՝ դարձյալ ասորի: Սուրմակը երկրորդ անգամ կաթողիկոս է դարձել 437 թ., ըստ պատմական

հայրապետական գահ է բարձրացել 428 թ. եւ հետագայում ճանաչվել է հակաթոռ կաթողիկոս:

«Շարադրութիւն հայրապետացն Հայոց» վերնագրով պահպանված հիշատակարանում ասվում է. «Իսկ յայսմ ժամանակի կողմն Ասիոյ զորումն սովորեալ տաւնէին զտաւն Ծննդեանն եւ զՄկրտութեանն ի միում աւուր ի վեցն յունուարի, միաբանեալ ընդ միմեանս ամենայն տիեզերք, ըստ Հռոմա(յ) մեծ Եկեղեցոյն, սահմանեցին տաւնել զտաւն Ծննդեան ի ԻԵ. դէկտեմբեր ամսոյ, եւ զտաւն Մկրտութեան ի Զ.ն յունուարի՝ ի ժամանակս Յովհաննու Ոսկեբերանի: Գրեն առ ամենայն Եկեղեցիս, այսպէս եւ առ Ս. Սահակ՝ այսպէս կատարել եւ գալ ի համաձայնութիւն կաթողիկէ Եկեղեցոյն. իսկ նա ախորեալ գոլով յԱրտաւազ գաւառի՝ անկաւառայր զիրն»²⁷: Ուշագրավ է, որ սույն հիշատակարանը մեկ անգամ եւս հաստատում է վաղ Եկեղեցում Սուրբ Ծնունդն ու Աստվածահայտնությունը միասին տոնելու իրողությունը: Հստ վերոբերյալ վկայության՝ Սուրբ Ծնունդն ու Աստվածահայտնությունն առանձին եւ տարբեր օրերի տոնակատարելու նոր կարգը ներմուծվել է Հովհան Ոսկեբերանի²⁸ ժամանակներից, այսինքն՝ Դ. դարակեսին կամ Ե. դարասկզբին:

Նշենք նաեւ, որ համաձայն Հովհան Ոսկեբերանի քարոզի՝ Սուրբ Ծննդյան տոնը Անտիոքի Եկեղեցում սկսել են դեկտեմբերի 25-ին նշել դեռեւս 376 թվականից²⁹: Եկեղեցու հայրը, սակայն, միեւնույն ժամանակ նշում է, որ այս նոր կարգը Դ. դարի երկրորդ կեսին քրիստոնեական ոչ բոլոր Եկեղեցիներն էին ընդունում: Հովհան Ոսկեբերանը փորձում է հիմնավորել Արեւմտյան Եկեղեցու այս նոր ավանդույթը, տարբեր նամակ-գրվածքներով դիմում է Արեւելյան Եկեղեցիներին, որոնք կտրականապես դեմ էին հնավանդ կարգի խախտմանը:

Կարծում ենք՝ Բարսեղ վրդ. Սարգիսյանի վերոբերյալ հիշատակության մեջ որոշակի անճշտություն է առկա, քանզի նկարագրված իրա-

ադրյունների՝ վախճանվել է 444/445 թթ.:

²⁷ ԲԱՐՍԵՂ ՎՐԴ. ՍԱՐԳԻՍՅԱՆ, Քննադատութիւն Յովհան Մանդակունոյ եւ իւր երկասիրութեանց վրայ, էջ 29:

²⁸ Հովհան Ոսկեբերանի մասին առավել մանրամասն տե՛ս J. QUASTEN, *Patrology*, Utrecht\Antwerp:Spectrum, 1966, էջ 474–480. «Древние жития свт. Иоанна Златоуста», пер., вступ. ст., коммент. А. С. Балаховская, Москва, 2007:

²⁹ Սույն ճառը Հովհան Ոսկեբերանն ասել է 386 թվականին. տե՛ս JOANNIS CHRYSOSTOMI, *Homilia in Servatoris Nostri Jesu Christi Diem Natalem*, PG, t. XLIX, ed. J. P. Migne, Paris, 1862, սյուն. 351–354:

դարձությունները եւ դրանց ժամանակագրությունը խիստ անհամադրելի են: Այսպես՝ Հովհան Ոսկեբերանը վախճանվել է 407 թ., ուստի բնական է, որ չէր կարող 437—438 թթ. նամակ ուղարկել Սահակ Ա. Պարթեւին եւ համոզել նրան «այսպէս կատարել եւ գալ ի համաձայնութիւն կաթողիկէ Եկեղեցոյն», այսինքն՝ Սուրբ Ծնունդը տոնել դեկտեմբերի 25-ին: Նշենք նաեւ, որ Սահակ Ա. Պարթեւը, համաձայն պատմական սկզբնաղբյուրների, պարսից Վռամ արքայի կարգադրությամբ բանտարկվում է 428-ին, ապա չորս տարի անց՝ 432 թ., ազատ է արձակվում³⁰: Այսու, միանգամայն հավանական է, որ հիշյալ գրությունը Հայոց հայրապետ Սահակ Ա. Պարթեւին ուղարկվել է ոչ թե Հովհան Ոսկեբերանի, այլ Պրոկղի պատրիարքության տարիներին՝ 434—446/447 թթ.: Այս մասին են վկայում նաեւ Պրոկղ պատրիարքի գրությունները, որտեղ նա տեղեկացնում է, թե Եկեղեցում Սուրբ Ծննդյան եւ Աստվածահայտնության տոներն արդեն զատված են միմյանցից, եւ Փրկչի ծնունդը նշվում է դեկտեմբերի 25-ին³¹:

Ս. Հովհաննես Գ. Օձնեցին (717—728 թթ.) ուշագրավ հիշատակություն ունի այս առնչությամբ: Նա, թվարկելով Հայքում տեղի ունեցած եկեղեցական ժողովները, գրում է. «Երբորդ ժողով արար սուրբն Սահակ եւ երանելին Մեսրոպ յԱշտիշատ, յորժամ հասին թուրքն ի Կիւղէ եւ ի Պրոկղէ, որ յԵփեսոս երկու հարիւրն հաւանեալ եղեն...»³²: Այսինքն՝ այս վկայությունը եւս հաստատում է, որ Պրոկղ պատրիարքն էր Սահակ Ա. Պարթեւի ժամանակակիցը, եւ նրանց միջեւ էր գրագրություն ծավալվել. իհարկե, խոսքն այստեղ Եփեսոսի տիեզերաժողովում ընդունված դավանաբանական ու կանոնական որոշումների, այլ ոչ թե Բարսեղ վրդ. Սարգիսյանի նշած նամակի մասին է:

Ինչ վերաբերում է Բարսեղ վրդ. Սարգիսյանի նշած 437—438 թթ.³³, ապա այդ տարիներին Սահակ Ա. Պարթեւը ոչ թե բանտարկված կամ աքսորված էր, այլ վերադառնալով Հայաստան՝ իրեն աթոռանիստ էր դարձրել Բագրեւանդի³⁴ լուսավորչաշէն տաճարը, քանի որ Ս. Էջմիածնի Մայր

³⁰ Տէս ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐԳ. ՕՐԲԱՆԵԱՆ, Ազգապատում, հտ. Ա., Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 351—354:

³¹ Տէս S. P. N. PROCLI ARCHIEPISCOPI CONSTANTINOPOLITANI, Oratio in Sancta Theophania, VII, PG, t. LXV, ed. J. P. Migne, Imprimerie Catholique, Paris, 1864, սյուն. 757—759:

³² «Յովհաննու Իմաստասիրի Հայոց կաթողիկոսի Սակս ժողովոց, որ եղեն ի Հայք», «Մատենագիրք Հայոց», Ը. դար, հտ. է., Անթիլիաս—Լիբանան, 2007, էջ 122:

³³ Տէս ԲԱՐՍԵՂ ՎՐԴ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, Քննադատութիւն Յովհան Մանգաղունույ..., էջ 29:

³⁴ Գավառ Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի հյուսիսարեւմտյան կողմում. տե՛ս «Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», կազմ.՝ Թ. Հակոբյան, Ստ.

Տաճարը գտնվում էր Շմուելի ձեռքում³⁵։ Այս առնչությամբ հետաքրքիր է Մաղաքիա արք. Օրմանյանի հաղորդած տեղեկությունը. «Նկատողութեան արժանի կը սեպենք դիտել, թէ 437-ին, երբոր Շմուելի մահուամբ պետական կաթողիկոսութիւնը բաց կը մնար, եւ նախարարները կուզէին զայն Սահակի վրայ դարձնել, Սահակ արդէն 89 տարեկան ծերունի մըն էր, բայց ազգը ամբողջապէս վստահ էր անկէ անթերի եւ ժիր գործունէութիւն տեսնել...»³⁶։

Սահակ Ա. Պարթեւի իրագործած ծիսական կարգավորությունների վերաբերյալ ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում Կորյունը։ Նրա երկի համաձայն՝ Սահակ Ա. Պարթեւը, մինչ իր գահընկեցությունը՝ 428 թ., հունարենից հայերեն է թարգմանում Հայոց Եկեղեցու ծիսական գրքերը, այդ թվում՝ Երուսաղեմի Ճաշոցը, Տոնացույցը, Պատարագամատուցը, կազմում Մաշտոցը եւ այլն³⁷։

Մեզ հասած պատմական տեղեկությունները վերլուծելով, կարծում ենք, «Շարադրութիւն հայրապետացն Հայոց» հիշատակարանի վկայաբերած նամակ-գրությունը կամ չի հասել Սահակ Ա. Պարթեւին, կամ ներքին եւ արտաքին անբարենպաստ պայմանների՝ սկզբում բանտարկության ու աքսորի, ապա նաեւ կաթողիկոսության մասնատման³⁸ պատճառով Հայոց հայրապետը չի կարողացել անդրադառնալ դրան։

Պատմական վկայությունները համադրելով՝ կարող ենք նշել, որ Սահակ Ա. Պարթեւի մահվանից՝ 439 թ. հետո է Հայ Եկեղեցու հնավանդ կարգը խախտվել, եւ Սուրբ Ծնունդն ու Հայտնությունն սկսել են տոնել առանձին՝ համապատասխանաբար դեկտեմբերի 25-ին եւ հունվարի 6-ին։

Եղիշեն իր «Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին» աշխատության մեջ հիշատակում է «սուրբ տօն Յայտնութեանն Քրիստոսի» Քաղոց ամսին կատարելու մասին³⁹։ Նշալ վկայությունը տոմարագետները վերլուծել են եւ հանգել այն եզրակացության, որ Հայոց աշխարհում մոտ

Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, հտ. Ա., էջ 536։

³⁵ Տէս ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Ազգապատում, հտ. Ա., էջ 353։

³⁶ Անդ, էջ 364։

³⁷ Տէս ԿՈՐԻՒՆ, Պատմութիւն վարուց եւ մահուան առն երանելոյ սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետի մերոյ թարգմանչի, «Մատենագիրք Հայոց», Ե. դար, հտ. Ա., Անթիլիաս—Լիբանան, 2003, էջ 248—249։

³⁸ Տէս ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Հայոց պատմութիւն, «Մատենագիրք Հայոց», Ե. դար, հտ. Բ., Անթիլիաս—Լիբանան, 2003, գիրք Գ., գլ. ԿԵ., էջ 2105 — ԿԶ., էջ 2110։

³⁹ Տէս ԵՂԻՇԷ, Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, «Մատենագիրք Հայոց», Ե. դար, հտ. Ա., Անթիլիաս—Լիբանան, 2003, եղ. Գ., էջ 614։

445-ից մինչև 480-ական թվականների սկիզբը Սուրբ Ծնունդը տոնվել է դեկտեմբերի 25-ին, իսկ Աստվածահայտնությունը՝ հունվարի 6-ին⁴⁰։ Այսինքն՝ այս հանգամանքը մեկ անգամ եւս հաստատում է, որ Հայոց աշխարհում Սուրբ Ծնունդը եւ Աստվածահայտնությունն սկսել են իրարից անջատ տոնել Սահակ Ա. Պարթեւի մահվանից հետո։

Փորձենք ներկայացնել մեր տեսակետն այս խնդրի առնչությամբ։ Պատմական վկայություններն ու վավերագրերը վերլուծելով եւ համադրելով՝ կարող ենք եզրակացնել, որ հայ իրականության մեջ հնավանդ կարգը խախտվել է Սահակ Ա. Պարթեւի մահվանից՝ 439 թվականից հետո, առավել ստույգ՝ 445-ից 480-ական թվականների միջև ընկած ժամանակահատվածում։ Տարօրինակ է, սակայն, որ պատմիչներն ու սկզբնաղբյուրները տեղեկություն չեն հաղորդում տոնակատարման ամսաթվի փոփոխման պատճառների վերաբերյալ։

Այսու, վերհիշելով Հայոց Եկեղեցու նախընթաց պատմությունը՝ առավել հավանական ենք կարծում, որ Սուրբ Ծննդյան տոնակատարման ամսաթիվը փոփոխվել է Մելիտե Ա. Մանազկերտցի⁴¹ (452—456 թթ.) եւ Մովսես Ա. Մանազկերտցի (456—461 թթ.) կաթողիկոսների օրոք։ Ուշագրավ է, որ ինչպես հայոց պատմիչներից շատերը, այնպես եւ կաթողիկոսական գավազանագրքերը կազմողները չեն հիշատակում Մելիտե Ա. եւ Մովսես Ա. Մանազկերտցիներին՝ Հովսեփ Ա. Հողոցմեցի (440—452 թթ.) հայրապետից հետո անմիջապես վկայակոչելով Գյուտ Ա. Արահեզացուն (461—478 թթ.)⁴²։ Այս «մոռացության» պատճառը, թերեւս, նշալ երկու կաթողիկոսների ընթացքն է եղել. նրանք Ս. Գրիգոր Լուսավորչի տոհմի հակակիրները եւ Սահակ-մեսրոպյան աշակերտներին հալածողներն

⁴⁰ Հուլյները Քրիստոսի Ծննդյան տոնը դեկտեմբերի 25-ին են սկսել նշել 370-ական թվականների վերջին եւ 380-ականների սկզբին՝ հոռոմեացիների օրինակով։ Իսկ մինչ այդ, Արեւելյան Եկեղեցիների նման, այդ տոնը նշել են հունվարի 6-ին, տե՛ս Ռ. ՎԱՐԳԱՆՅԱՆ, Հայոց տոնացույցը (4—8-րդ դդ.), էջ 96։

⁴¹ Ըստ Մաղաքիա արք. Օրմանյանի՝ Մելիտե Ա. Մանազկերտցին նույն ինքը Շահապիվանի ժողովին մասնակցած Մեղիտոս երեցն ու Արտաշատի եկեղեցաժողովին ներկա գտնված Մելիտե եպիսկոպոսն էր. տե՛ս ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆՅԱՆ, Ազգապատում, հտ. Ա., էջ 473—474։

⁴² Տե՛ս «Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցույ Պատմութիւն Հայոց», «Մատենագիրք Հայոց», Ժ. դար, հտ. ԺԱ., գիրք Ա., Անթիլիաս—Լիբանան, 2010, էջ 393. Նաեւ՝ «Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց», աշխ.՝ Կ. վրդ. Շահնազարեանցի, հտ. Բ., Փարիզ, 1859, էջ 249. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՏԱՐԱԽՆՅԱՆ ԱՍՈՂԻԿ, Պատմութիւն տիեզերական, «Մատենագիրք Հայոց», Ժ. դար, հտ. ԺԵ., գիրք Բ., Անթիլիաս—Լիբանան, 2010, գլ. Բ., էջ 687։

էին⁴³, ուստի եւ վարում էին հոգեւոր-եկեղեցական բացարձակ հակաբեւեռ քաղաքականություն: Հավանական է, որ հենց նրանց կաթողիկոսության շրջանում էլ, հակառակ սկզբնապես հաստատված կարգին, Սուրբ Ծնունդն սկսել են տոնել դեկտեմբերի 25-ին, իսկ Հայտնությունը՝ հունվարի 6-ին:

Այսու նշենք, որ Սուրբ Ծնունդը դեկտեմբերի 25-ին տոնելու նոր կարգը Հայոց մեջ, ըստ էության, խոր արմատներ չի գցում, եւ կարճ ժամանակ անց այս խնդիրը կարգավորվում է Հովհան Ա. Մանդակունու նախաձեռնությամբ:

480-ական թվականների սկզբին Հովհան Ա. Մանդակունին վերականգնում է Սուրբ Ծնունդն ու Աստվածահայտնությունը միասին՝ հունվարի 6-ին տոնելու նախնական կարգը՝ դրանով իսկ վերահաստատելով հայոց եկեղեցական տոնական տարվա սկիզբը, որի մասին վկայում է նաեւ Անանիա Շիրակացին⁴⁴: Ըստ մեծանուն տոմարագետի՝ Սուրբ Ծննդյան եւ Հայտնության տոնի ամսաթիվը՝ հունվարի 6-ը, հաստատուն է եւ չպետք է փոփոխվի. «Քանզի գրեալ է ի վեցերորդ գլուխ կանոնացն այսպէս. եթէ՝ կարգեցին առաքեալն եւ եղին հաստատութեամբ, թէ եղիցի տաւն Ծննդեանն եւ Յայտնութեանն Տեառն եւ Փրկչին մերոյ գլուխ եւ առաջնորդ տանից եկեղեցւոյ, որ աւր ԻԱ. է Տիբէթ ամսոյ, որ է Զ. յունուարի ըստ հռովմայեցոց»⁴⁵:

Հովհան Մանդակունու մշակած Թ. կանոնը հիմնավորում եւ հաստատում է վերոշարադրյալը. «...եւ որ Ծնունդ առնեն յառաջ Բան զՅայտնութիւնն՝ չէ արժան, զի սուտ է, զի Ծնունդն եւ Յայտնութիւնն մի են, եւ յայտ յընթերցուածոցն է, որ ասէ. «Յիսուսի Քրիստոսի ծնունդն էր այսպէս (հմմտ. Մատթ. Ա. 18)»⁴⁶: Հովհան Ա. Մանդակունին, սույն կանոնում հղելով հետեւյալ ընթերցվածին՝ «Յիսուսի Քրիստոսի ծնունդն էր այսպէս», ոչ միայն նկատի ունի Մատթեոսի ավետարանի Ա. 18-ը, այլ նաեւ Երուսաղեմի Ճաշոցի՝ հունվարի 6-ին դրված վկայությունը՝ դրանով հիմնավորելով Սուրբ Ծննդյան ու Հայտնության տոները միասնաբար՝ հունվարի 6-ին կատարելու հին կարգը:

⁴³ Տե՛ս ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Ազգապատում, հտ. Ա., էջ 474–477:

⁴⁴ Տե՛ս «Անանիայի Շիրակացւոյ համարողի ասացեալ ի Յայտնութիւն Տեառն եւ Փրկչին մերոյ», «Մատենագիրք Հայոց», է. դար, հտ. Դ., էջ 674:

⁴⁵ Անդ, էջ 669:

⁴⁶ ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ, Կանոնք, «Մատենագիրք Հայոց», Ե. դար, հտ. Ա., Անթիլիաս–Լիբանան, 2003, էջ 1287. տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», հտ. Ա., էջ 499:

Սահակ Ա. Պարթևի ատենադպիր Մովսես Խորենացու անվամբ մեզ հասած «Օրհնութիւնաբեր ցուցակ»-ում⁴⁷ անվանապես հիշատակվում է Հովհան Մանդակունին՝ եկեղեցական արարողակարգի եւ ծիսակատարությունների իր կարգավորություններով⁴⁸։ Բարսեղ վրդ. Սարգիսյանը կարծում է, որ «Օրհնութիւնաբեր ցուցակ»-ը, առանց երկբայության, գրվել է Ե. դարում, քանզի այն հաջորդ դարերում գահակալած հայրապետների հեղինակած նոր աղոթքներ եւ օրհնություններ չի բովանդակում, ինչը կարող էր տարակուսանքի տեղիք տալ⁴⁹։

Այսպիսով՝ Հովհան Ա. Մանդակունին 480-ական թվականների սկզբին վերականգնում է հունվարի 6-ը՝ որպես Սուրբ Ծննդյան եւ Աստվածահայտնության տոնակատարման միասնական օր, նաեւ խմբագրում է «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի որոշ հատվածներ՝ կանոնելով տոնական նոր օրեր՝ համապատասխան ընթերցվածներով. այս մասին են վկայում ինչպես նրա կանոնները, այնպես եւ «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի խմբագրումներն ու հավելումները եւ Զ. դարի տեղեկությունները⁵⁰։

Պատմական սկզբնաղբյուրները վկայում են, որ չնայած քաղաքական բարդ եւ ոչ նպաստավոր, ներքին ծանր ու դժվարին պայմաններին, Հովհան Ա. Մանդակունու Հայոց աշխարհում խաղաղության հաստատումից հետո իրագործած բարեկարգություններն ունենում են համապարփակ բնույթ։ Ըստ էության՝ հոգեւոր-եկեղեցական որեւէ ոլորտ չի վրիպում Հայոց հայրապետի ուշադրությունից։ Այս է վկայում նաեւ պատմագիր-կաթողիկոս Հովհաննես Ե. Դրասխանակերտցին (898—929 թթ.)՝ «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի «ճոխացումը», այսինքն՝ խմբագրումն ու լրացումը վերագրելով Հովհան Ա. Մանդակունուն. «...եւ զկնի նորա (Գիւտ կաթողիկոսից յետոյ) յաջորդէ զաթոռ հայրապետութեան Յոհան Մանդակունի, որ առլցեալ իսկ էր ամենայն հոգեւոր համեմարով. եւ կարգս յաւրինեալ ճոխացուցանէ պայծառապէս զամենայն աղաքական ժամակարգութիւնս Եկեղեցւոյ սրբոյ...»⁵¹։ Ժամակարգություն ասելով՝ Հովհաննես Ե. Դրասխանակերտցին նկատի ունի ճաշոց-տոնացույցը⁵²։

⁴⁷ Տէս Գ. վրդ. ԶԱՐԳԷԱՆԱԼԵԱՆ, Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց, Դ.-ԺԳ. դար, Վենետիկ, 1889, էջ 246։

⁴⁸ Տէս անդ, էջ 247—248։

⁴⁹ Տէս ԲԱՐՍԵԼ վրդ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, Քննադատութիւն Յովհան Մանդակունու..., էջ 20։

⁵⁰ Տէս Ռ. ՎԱՐԳԱՆՅԱՆ, Հայոց տոնացույցը (4—18-րդ դդ.), էջ 106։

⁵¹ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏՅԻ, Հայոց պատմութիւն, «Մատենագիրք Հայոց», Ժ. դար, հտ. ԺԱ., գիրք Ա., էջ 393։

⁵² Տէս Ռ. ՎԱՐԳԱՆՅԱՆ, Հայոց տոնացույցը (4—8-րդ դդ.), էջ 105։

Հովհան Ա. Մանդակունու գործունեությունը վճռորոշ նշանակություն է ունենում Հայ Եկեղեցու հետագա ընթացքի համար: Հայոց հայրապետի բարեկարգություններն առավել կուռ եւ համակարգված են դարձնում Հայաստանյայց Եկեղեցու դավանաբանական եւ ծիսապաշտամունքային համակարգերը՝ որոշարկելով դրանց առանձնակիությունն ու ինքնուրույնությունը: Նա նպատակային քայլերով Հայոց Եկեղեցին առաջնորդում է լիովին անկախ եւ ուրույն ճանապարհով, որը, ահավասիկ, պետք է հանգեցներ եւ՝ դավանաբանական, եւ՝ ծիսական առումով միայն մեր Եկեղեցուն բնորոշ նկարագրի կերտմանը:

РЕЗЮМЕ

В статье мы затрагиваем возникшую в начале IV века ритуальную проблему, связанную с древним порядком празднования Рождества Христова и Богоявления, вокруг которого были сформированы разные точки зрения.

Анализируя и сопоставляя исторические свидетельства и хронологические данные, представляем также обстоятельства нарушения в V веке в Армении ритуального порядка, по этому поводу обосновывая нашу точку зрения.

Ссылаясь на ценные исторические документы, мы описываем, как Ован (Иоанн) I Мандакуні в начале 480-х годов восстанавливает 6 января как единую дату празднования Святого Рождества и Богоявления, а также редактирует отрывки из «Каноны чтений» (Канонк энтерцваоц), устанавливая новые праздничные дни с соответствующими чтениями.

Целенаправленными шагами Католикос предводителствует и ведет Армянскую Церковь полностью независимым и особым путем, который должен был привести к созданию облика, присущего только нашей Церкви, и в теологическом, и в ритуальном плане.

SUMMARY

In this article we reflect on the ritual issue related to the ancient order of the Feasts of Nativity and Epiphany of Christ that arose at the beginning of the fourth century, and there were different opinions about it. Analyzing and comparing the historical evidences and chronological data, we also present circumstances of the

violation of the apostolic ritual order by the Armenians in the fifth century, and substantiate our view in this regard. Referring to valuable historical documents, we describe how, in the early 480s, Hovhan I Mandakuni restored January 6 as a single day of celebration of Nativity and Epiphany, as well as edited some sections of “Canonk entertsuatsots” (Lecture canons), regulating new feasts with corresponding lections. The Catholicos, with purposeful steps, led the Armenian Church in a completely independent and unique way, which surely should have led to the formation of exceptional character of our Church, both in dogmatic and ritual terms.

